

М.Ю. Борисов

АКТУАЛЬНІ РИСИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

У статті висвітлюються найбільш актуальні для сучасної України риси Столипінської аграрної реформи, такі як системність, добровільність та прозорість. Досвід реформи узагальнюється в контексті сучасних викликів, які постали перед Україною в аграрній та інших сферах.

Ключові слова: Столипінська аграрна реформа, системність, селянське господарство, кооперація, державна підтримка, реформи в Україні.

Постановка проблеми. Від самого її початку і до теперішнього часу протягом вже більше ста років аграрна реформа П.А.Столипіна привертала і привертає увагу багатьох дослідників на пострадянських теренах. У незалежній Україні увага до цієї реформи з боку фахівців, в першу чергу економістів та істориків, також не послаблюється, що свідчить про актуальність аграрних питань в контексті соціально-економічних трансформацій, що тривають в країні. Фактично, перед сучасною Україною постали майже такі самі проблеми в аграрному секторі, що і на початку ХХ ст., зокрема проблема вільного обігу землі сільськогосподарського призначення, підвищення ефективності сільського господарства та стабілізації загальної ситуації в країні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасних публікаціях, присвячених Столипінській аграрній реформі, на відміну від досліджень радянських часів [1], що ґрунтувалися на роботі В.І.Леніна «Столипін і революція» [13] і містили переважно негативну оцінку реформи, дається значно більш неупереджена оцінка. В цих дослідженнях переважає комплексний аналіз як самої реформи, так і її впливу на народне господарство України, відзначаються позитивні результати економічних перетворень [5, 19, 26]. У той же час, значення Столипінської реформи та її сучасний потенціал для сільського господарства і еко-

номіки України в цілому ще не знайшли достатнього висвітлення.

Мета статті – розкрити найбільш актуальні для сучасної України риси Столипінської аграрної реформи, що забезпечили її успішність в частині прогресивних перетворень сільського господарства та позитивний вплив на економічну динаміку загалом, та показати потенціал історичного досвіду реформування аграрної сфери.

Виклад основного матеріалу. Складна і багатогранна Столипінська аграрна реформа включала такі елементи:

- створення та зміцнення сімейно-трудоових селянських господарств (хуторів і відрубів);
- розвиток сільськогосподарської кооперації;
- надання доступних селянських кредитів для купівлі землі;
- запровадження передових методів тваринництва і землеробства;
- покращення системи сільськогосподарської освіти.

В усіх своїх складових реформа підпорядковувалася головній меті, тому, заради чого ці перетворення були розпочаті. Сам П.А.Столипін про свою реформу в інтерв'ю одній з російських газет казав: «На черзі головна наша задача – зміцнити низи. В них вся сила країни» [24, с.85]. Можна стверджувати, що фактично головним завданням реформи він бачив зміцнення та розвиток у країні середнього класу, якого і по теперішній час бракує Україні.

Найважливішим моментом переходу від общинного до хуторського, а по суті – фермерського землеробства, Столипін вважав ліквідацію не общини як такої, а ліквідацію системи «шнурового» землеробства (довгоземелля) та череззмужжя. Наявність довгих вузьких смуг землі, що надавалися общиною в користування селянам, змушувала останніх застосовувати трипільну систему сівозміни без травосіяння та культурпопередників. Саме необхідністю удосконалення системи сівозміни був викликаний перехід до цілісних земельних ділянок – хуторів та відрубів, хоча Столипін звинувачували в намаганні ліквідувати общину.

Указ від 9 листопада 1906 р. надавав селянам «право вільного виходу з общини, із закріпленням у власність окремих домогосподарств, що переходять в особисте володіння, ділянок мирського наділу». За даними С.М.Дубровського, який присвятив понад 40 років свого життя дослідженню Столипінської реформи, на 1 січня 1916 р. загалом по Російській імперії з общини вийшли 2,5 млн домогосподарств або 25% общинних дворів, в розпорядженні яких знаходилося 15,9 десятин землі або 14% всіх общинних земель [6]. За іншими даними (М.Румянцев), за цей період з общини вийшли 2 млн домогосподарств або 20% общинних дворів з 14,1 млн десятин землі, що складало близько 13% общинних земель [21]. У будь-якому випадку, з урахуванням багатодітності селянських сімей того часу (5–7 і більше дітей), з общини в 170-мільйонній Імперії [20] з 1906 по 1915 рр. вийшло не менше, ніж 20 млн людей, що, наприклад, можна порівняти з сучасним населенням Москви. Про цьому було утворено понад 1 млн хуторів і відрубів, тобто самостійних селянських господарств [21, с.68], які за загальною площею дорівнювали, наприклад, площі всіх фермерських господарств сучасної Російської Федерації [4, с.266].

Потрібно зазначити, що багатодітна селянська сім'я того часу являла собою стійке економічне явище. Так О.В.Чаянов в роботі «Організація селянського господарства», розглядаючи такі сім'ї, наводив практичні розрахунки. Наприклад, сьома дитина середньостатистично з'являється на двадцятому році існування сім'ї. А це, в свою чергу, означає, що в ній, окрім батьків, вже є ще щонайменше кілька повноцінних працівників – старші діти, що подорослішали. Отже, така сім'я має достатньо низьке співвідношення кількості їдців до кількості працівників, що і свідчить про її економічну стійкість [28, с.220].

За п'ять років на чолі уряду на посаді Голови Ради Міністрів П.А.Столипін, якого звинувачували у примусовому насажденні капіталістичних відносин на селі, не тільки не знищив, а й успішно реформував селянську общину і сільське господарство. Для порівняння можна сказати, що в західноєвропейських країнах, які ставали на шлях капіталістичного розвитку, з селянською общиною боролися тривало і жорстоко. Наприклад, в Англії така боротьба йшла з XV по XIX ст. у вигляді насильницького «обгородження», тобто фактичного обезземелення се-

лянства і ліквідації общин. Ще у 1516 р. Томас Мор в своїй книзі «Утопія» різко критикував політику обгородження, а його вислів «вівці з'їли людей» став крилатим [15]. Така політика землевласників, своєю чергою, породила низку селянських повстань упродовж XV–XVI ст. Тоді англійських селян феодали та королі спочатку зганяли з общинної землі, а потім, використовуючи закони, що отримали назву «кривавих», масово карали і страчували відірваних від землі людей як «волоцюг і злодіїв» [9, с.33].

Столипінська ж реформа була спрямована не тільки, як значалось, на створення численного міцного середнього класу, а й на духовне відродження країни та фактичну побудову громадянського суспільства на основі розвитку трудової та споживчої кооперації. Одним із головних уроків Столипінської реформи можна вважати саме її духовно-моральну складову, в основу якої поряд з повагою до вільного працівника, було покладено дбайливе ставлення до землі, яка в сільському господарстві була і залишається головним об'єктом виробничих відносин і основним засобом виробництва. Адже моральності і духовності бракує тим сучасним аграріям, які, замість покращення якості ґрунтів безжально виснажують специфічними культурами та ще й без сівозміни родючу землю, на якій живуть.

Поряд зі створенням сімейно-трудова господарств в європейській частині країни і зокрема на території України в 1906 р., з урахуванням перенаселеності цієї частини країни, була розгорнута державна програма переселення всіх бажаних до Сибіру, де було достатньо вільної землі, і куди потім переселенців самостійно тягнувся після скасування кріпосного права. Згідно цієї програми на місцях переселення зводилося житло, створювалися виробництва, розвивалася інфраструктура. Почала видаватися серія книжок «Бібліотека переселенця», яку в 30-ті роки минулого століття прирівнювали до антирадянської літератури, настільки ідеї вільного селянства не вписувалися в колгоспний лад, що примусово насаджувався в той час.

Представник родини, що бажала переселитися, за програмою переселення міг в якості ходка за казенний рахунок проїхати до місця ймовірного переселення, обрати місце, що підходить, закріпити землю, а потім, знов-таки коштом казни, перевезти родину. Для полегшення переселення в 1908 р. було спроек-

товано і вже в 1910 р. розпочато масовий випуск спеціальних залізничних вагонів, що отримали назву «столипінських». У цих вагонах зі спрощеним плануванням були як місця для пасажирів, так і місце для домашнього начиння та худоби. Здійснювати такі перевезення дозволяла розгалужена мережа залізниць, що вже була створена завдяки зусиллям С.Ю.Вітте, під керівництвом якого наприкінці XIX ст. у Російській імперії розпочалося безпрецедентне за масштабами залізничне будівництво [19, с.515].

Один з критиків Столипінської реформи, С.Г.Кара-Мурза, стверджував без посилань на джерела, що за період 1907–1914 рр. із Сибіру та Далекого Сходу повернувся 1 млн сімей переселенців-«обратників» [10, с.79], що не відповідає і не могло відповідати дійсності, оскільки з урахуванням чисельності сімей це мало б скласти щонайменше 10 млн чоловік, які разом з начинням та худобою мали б за кілька років перетнути величезну країну зі сходу на захід і з заходу на схід.

Загальна кількість селян, які скористалися державною програмою переселення, склала до 1916 р. 3 млн чоловік, з яких 2,5 млн залишилися на новому місці проживання, фактично подвоївши населення за Уралом. Причому безпосередньо за роки перебування П.А.Столипіна на чолі Уряду (1906–1911 рр.) переселилося 2 млн 250 тис. чоловік [6, с.390–392]. Варто при цьому зазначити, що значну частину добровільних переселенців становили мешканці України, які зробили значний внесок в освоєння Сибіру та Далекого сходу.

Не менш важливою частиною реформи було надання кредитів селянам для купівлі землі. Основне завдання з кредитування селян було покладено на Селянський поземельний банк, якому за Указом від 27 серпня 1906 р. була передана для продажу на умовах пільгового кредитування частина державних земель. В ту пору багато поміщиків продавали свої землі Селянському банку, який їх скуповував і продавав селянам на таких самих умовах пільгового кредитування, як і державні землі. Столипін сам, будучи великим землевласником, продав Селянському банку один зі своїх маєтків, щоб надати приклад поміщикам.

Усього через Селянський банк з 1 січня 1907 р. по 1 січня 1913 р. було продано селянам 6 млн 443 тис. десятин землі,

основна частина якої раніше належала дворянам, на загальну суму 578 млн 131 тис. крб [6, с.317]. При цьому банківський процент був вищим за той, що сплачували банку селяни. Різниця в платежах покривалася субсидіями з бюджету, які покривали до 25% селянських виплат банку. Але навіть такий великий банк не міг забезпечити кредитами все сільське господарство. Тому П.А.Столипін підтримав розвиток кредитних товариств, яким держава надавала безпайовий капітал на початкові кредити, що поряд з майновою відповідальністю членів товариства, продуктивним характером позик і обмеженістю району дії забезпечувало дотримання головних економічних принципів діяльності таких товариств, які створювалися не фінансовими спекулянтами і шахраями, а людьми, що жили по сусідству і займалися спільною діяльністю.

Незважаючи на те, що перші кредитно-позикові товариства Германа Шульце-Деліча і Фрідріха Райффайзена [27], так само, як і селянська кооперація другої половини XIX ст., розвивалася початково в Німеччині, Росія в 1913 р. за кількістю кооперативів, чисельності їх учасників та темпам зростання селянських кооперативів значно випереджала Німеччину. У центральних губерніях імперії початком кооперативного руху вважається 1865 р., коли було затверджено статут першого в країні позиково-ощадного товариства – Різдвяного в с. Дороватове Костромської губернії, що було створено за типом шульцеделічевської кооперації. Однак після перших успіхів кооперативний рух без підтримки з боку влади різко пішов на спад і фактично зазнав краху [23, с.46].

Новий розвиток кооперативний рух отримав саме завдяки Столипінській реформі, коли сільськогосподарська кооперація здобула народногосподарське значення і потужну державну підтримку, чого не було на першому етапі її розвитку в XIX ст. До 1917 р. у Російській імперії налічувалося близько 27 тис. кооперативів, значна частина яких припадала на українські землі. 16 тис. з цих кооперативів були кредитними товариствами, в діяльності яких брали участь 50% селянських господарств [7, с.104].

Швидкий розвиток кооперативних форм господарювання в українських губерніях сприяв тому, що в 1912 р. було утворено центральний орган товариства українських кооператорів під на-

звою «Наша кооперація», а в 1913 р. у Києві відбувся Всеросійський Кооперативний з'їзд, що, своєю чергою, стало одним із наочних свідчень успішного розвитку кооперативного руху на теренах України [19, с.467].

Важливим напрямом реформи був розвиток сільськогосподарської науки та освіти. Ще будучи очільником дворянства Ковенської губернії (1899–1902 рр.) П.А.Столипін ініціював створення в Ковно (теперішній Каунас) сільськогосподарської школи, яка згодом перетворилася на академію й існувала там до 1940 р. А в 1902 р., отримавши посаду губернатора Гродненської губернії, Столипін запропонував програму перебудови економіки губернії, на чільне місце поставивши поширення сільськогосподарських знань та умінь, а також покращення і розвиток сільськогосподарських досліджень [14, с.10–12].

На думку Столипіна, який приділяв велику увагу освіті в цілому, включаючи освіту жіночу, система сільськогосподарської освіти повинна була стати треступеневою. Вона передбачала загальноосвітню початкову школу, сільськогосподарське училище і вищий агрономічний навчальний заклад [14, с.14]. Крім того, до 1914 р. в Російській імперії діяло вже близько 4,5 тис. просвітницьких сільськогосподарських товариств, до функцій яких входило вивчення та впровадження передових методів господарювання включаючи організацію курсів, лекцій, виставок та бібліотек [7, с.104].

Можна стверджувати, що однією з важливих рис Столипінської аграрної реформи разом з її системністю був ненасильницький, непримусовий характер соціально-економічних перетворень, що здійснювалися. Навіть радянські критики реформи, які закидали П.А.Столипіну насильницьке знищення селянської общини, не могли навести жодного прикладу насильницьких дій уряду Столипіна при впровадженні реформи. Ніхто не змушував селян виходити з общини, продавати чи купувати землю, ніхто не змушував брати кредити для купівлі землі або переселятися за Урал. Тим більше, ніхто не змушував селян кооперуватися та створювати кооперативи, в основу яких покладено принцип добровільної участі.

Ще однією важливою рисою реформи була її прозорість. Центральна влада відкрито інформувала людей, в першу чергу селян, про можливості, які надає їм реформа. Селянський посе-

мельний банк не приховував ціну, за яку землю можна було або купити, або продати. Поточна інформація про хід реформи швидко оброблялась та оприлюднювалась. Саме прозорість заходів реформи та ходу її реалізації вибивала ґрунт з-під ніг різних «революціонерів». Так вже в вересні 1908 р. на партійному з'їзді в Лондоні соціалісти-революціонери (есери) зазначали: «Уряд ... взяв собі за мету розпорошити селянство посиленням насадженням особистої приватної власності або хутірським господарством. Всілякий успіх Уряду в цьому напрямі шкодить справі революції» [25, с.179].

Важливою рисою була також і спадкоємність реформи. Фактично, П.А.Столипін своєю аграрною реформою продовжив успішну фінансову та промислову реформи С.Ю.Вітте, розпочаті ще наприкінці XIX ст., коли С.Ю.Вітте займав посаду міністра фінансів (1892–1903 рр.). Після загибелі П.А.Столипіна у 1911 р. його справу продовжив Уряд В.В.Коковцова, про що свідчить подальший розвиток економіки країни та зростання її зовнішньої торгівлі з позитивним балансом, а також структура зовнішньої торгівлі.

Одним з прикладів економічного успіху Столипінської аграрної реформи може слугувати робота Одеського морського порту, який на той час був головним портом на Чорному морі і змагався за перше місце по вартості вантажообігу з портом Санкт-Петербургу [3; 22]. Зокрема, якщо протягом років реформи імпорт вугілля в країну, значна частина якого йшла через Одеський порт, неухильно скорочувався через стрімкий розвиток вугледобування в Донецькому басейні, то у 1913 р. імпорт вугілля суттєво збільшився через значне пожвавлення в металургійній та інших галузях промисловості [17, с.265].

На початку XXI ст. незалежна Україна в аграрному секторі зіштовхнулася з певними викликами, що схожі на виклики початку XX ст., а саме: низька продуктивність сільського господарства у порівнянні з іншими європейськими країнами, відсутність ринку землі сільськогосподарського призначення та сировинна спрямованість АПК [12]. Певною мірою це пов'язано з мораторієм на продаж землі через відсутність закону про обіг земель сільськогосподарського призначення [8]. Ситуація ускладнюється в умовах підвищеної макроекономічної нестабільності та імплементації економічної частини «Угоди про асо-

ціацію між Україною та Європейським Союзом» [29]. Одним із викликів можна вважати також малу чисельність фермерських господарств і низький рівень селянської кооперації через відсутність державної підтримки [11].

У сучасній Україні, де працює вже шістнадцятий за 25 років незалежності Уряд, подолання цих та інших викликів, а також планування та координація реформ здійснюється Урядом і неурядовими організаціями. Провідна роль в цьому питанні належить Національній Раді Реформ [16], яку очолює Президент України і яка складається з 26 осіб, включаючи Прем'єр-міністра та Голову Верховної Ради. Разом з тим, забезпечити одночасно 18 пріоритетних реформ в різних сферах державного життя, як це намагається зробити Національна Рада Реформ, дуже складно навіть такому представницькому органу. Чимала частина неурядових організацій та експертних груп в сфері реформ об'єдналася в коаліцію «Реанімаційний пакет реформ» [18], яка намагається консолідувати зусилля громадськості по розробці, просуванню та контролю за реалізацією різноманітних реформ, що далеко не завжди пов'язані між собою. Натомість досвід Столипінської реформи показує, що доцільно зосередитись на одному важливому напрямку соціально-економічних перетворень і взяти не колективну, а персональну відповідальність за просування та успішність реформ.

Висновки. Незважаючи на те, що від Столипінської аграрної реформи нас відділяє понад сто років, її масштаб та безсумнівний успіх вражають і в наш час. Беручи до уваги, що значною мірою реформа стосувалась України та її населення, можна скористатися позитивним досвідом реформи в питаннях землеволодіння та землекористування, кредитно-фінансового забезпечення, інституційного супроводження, культурно-просвітницької та наукової роботи, тощо.

Важливо виокремити та усвідомити риси реформи, що забезпечували її позитивні наслідки. До таких рис можна зарахувати, в першу чергу, комплексний характер та системність реформи, що включала в себе широке коло економічних, правових, соціальних та інших питань, а не розпадалася на окремі складові. Крім того, не можна не відзначити відсутність примусу при проведенні реформи – уряд П.А.Столипін лише надавав людям можливість виходу з общини, купівлі та продажу землі,

кооперування, переселення та ін., якими люди користалися добровільно.

Важливою складовою реформи на всіх її етапах була державна підтримка селян, як організаційна, так і фінансова, чого бракує нинішнім аграрним перетворенням в Україні. Досвід створення в масштабі країни ефективного ринку сільськогосподарської землі за допомогою державного Селянського поземельного банку може бути використаний і в сучасних умовах. Заслужують також на увагу такі риси цієї реформи як спадкоємність, послідовність і прозорість, які значною мірою можуть сприяти успіху економічних перетворень у сучасній Україні.

1. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я. Аврех. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
2. Барабой А.З. Аграрний капіталізм у Росії і столипінська аграрна реформа / А.З. Барабой // Український історичний журнал. – 1980. – №11. – С.87–96.
3. Борисов М.Ю. Внешнеэкономическая деятельность Одесского порта в период Столыпинской реформы / М.Ю. Борисов // Економіка: реалії часу. – 2014. – №3(13). – С.191–196. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://economics.opu.ua/files/archive/2014/No3/191-196.pdf>
4. Глазьев С.Ю., Кара-Мурза С.Г., Батчиков С.А. Белая Книга. Экономические реформы в России 1991–2001 гг. / С.Ю. Глазьев, С.Г. Кара-Мурза, С.А. Батчиков. – М. : Изд-во «Эксмо», 2003. – 368 с.
5. Гордіца К.А. Аграрна реформа П. Столипін як складова інституційного забезпечення економічного розвитку / К.А. Гордіца // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наукових праць. Вип. 45. – Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2012. – С.187–208.
6. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа / С.М. Дубровский. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1963. – 600 с.
7. Желтикова Л.В. История развития кооперации до революции 1917 г. / Л.В. Желтикова // Вопросы современной науки и практики. Мичуринский государственный аграрный университет им. В.И. Вернадского. – 2008. – №1(11). – С.101–105. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://vernadsky.tstu.ru/pdf/2008/01g/17g.pdf>
8. Земельний Кодекс України. Перехідні положення. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page9>

9. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. – Т.3. – М. : Наука, 1986. – 593 с.
10. Кара-Мурза С. Ошибка Столыпина. Премьер, перевернувший Россию / С. Кара-Мурза. – М. : ЭКСМО, 2011. – 224 с.
11. Кількість фермерських господарств станом на 1 листопада 2015 року у розрізі регіонів / Міністерство аграрної політики та продовольства України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/ministry?nid=22001>
12. Кліменко І.В., Бугрій М.Г., Ус І.В. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України. Аналітична доповідь / І.В. Кліменко, М.Г. Бугрій, І.В. Ус. – Київ : Національний Інститут стратегічних досліджень, 2011. – 19 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/agro_polytyka-f29c7.pdf
13. Ленин В.И. Столыпин и революция / В.И. Ленин. – Полн. собр. соч. – Т.20. – С. 324–333.
14. Лобанова Е.В. Петр Столыпин: эволюция экономических взглядов / Е.В. Лобанова // Экономическая история. Реформы и реформаторы. – М. : РАН, 1995. – С.8–31.
15. Мор Т. Утопия / Т. Мор [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.krotov.info/acts/16/more/more_06.html
16. Національна Рада Реформ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reforms.in.ua/ua/reformy>
17. Отчет Одесского городского комитета торговли и мануфактур за 1913 год. – Одесса, 1914. – 288 с.
18. Реанімаційний Пакет Реформ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rpr.org.ua/about-us/khto-my/>
19. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / за ред. д-ра екон. наук Л.П. Горкіної ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2010. – 760 с.
20. Россия 1913 год. Статистико-документальний справочник. Российская Академия Наук. Санкт-Петербург. 1995. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://istmat.info/node/166>
21. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С.63–74.
22. Самойлов Ф.О. та ін. Одеса на зламі століть / Ф.О. Самойлов. – Одеса : Маяк, 1998. – 232 с.
23. Серова Е.В. Сельскохозяйственная кооперация в СССР / Е.В. Серова. – М. : Агропромиздат, 1991. – 160 с.

24. Столыпин А. П.А. Столыпин 1862–1911. Репринтное воспроизведение издания 1927 года / А. Столыпин. – М. : Планета, 1991. – 102 с.
25. Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия... Полн. собр. речей в Государственной думе и в Государственном совете. 1906–1911 гг. / П.А. Столыпин. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 416 с.
26. Україна та століпінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення : монографія / В.А. Вергунов, А.П. Коцур, В.П. Коцур. – К. : Ін-т аграрної економіки, 2008. – 132 с.
27. Тотоміанц В.Ф. Апостоли кооперації. Г. Шульце-Делич, Ф. Райффайзен / В.Ф. Тотоміанц. – М. : Универсальная библиотека, 1917. – 48 с.
28. Чайнов А.В. Организация крестьянского хозяйства. Избранные труды / А.В. Чайнов. – М. : Экономика, 1989. – С. 194–442.
29. Щодо підвищення ефективності функціонування АПК України в умовах макроекономічної нестабільності та євроінтеграції. Аналітична записка. – Київ : Національний Інститут стратегічних досліджень, 2011. – 18 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/funkcionuvanya_APK-3642f.pdf

Транслітерований список джерел

1. Avrekh A.Ya. P.A. Stolypin i sud'by reform v Rossii / A.Ya. Avrekh. – М. : Politizdat, 1991. – 286 s. [in Russian]
2. Baraboi A.Z. Agrarnyi kapitalizm u Rosii i stolypins'ka agrarna reforma / A.Z. Baraboi // Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal. – 1980. – №11. – S. 87–96. [in Ukrainian]
3. Borisov M.Yu. Vneshneekonomicheskaya deyatel'nost' Odesskogo porta v period Stolypinskoi reformy / M.Yu. Borisov // Ekonomika: realii chasu. – 2014. – №3(13). – S. 191–196. [Elektronnii resurs]. – Rezhim dostupu : <http://economics.opu.ua/files/archive/2014/No3/191-196.pdf> [in Russian]
4. Glaz'ev S.Yu., Kara-Murza S.G., Batchikov S.A. Belaya Kniga. Ekonomicheskie reformy v Rossii 1991–2001 gg. / S.Yu. Glaz'ev, S.G. Kara-Murza, S.A. Batchikov. – М. : Izd-vo «Eksmo», 2003. – 368 s. [in Russian]
5. Gorditsa K.A. Agrarna reforma P. Stolypina yak skladova institutsiinogo zabezpechennya ekonomichnogo rozvitku / K.A. Gorditsa // Istoryia narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukraïny : zb. naukovykh prats'. Vyp. 45. – Kyiv : DU «In-t ekonomiky ta prognovannya NAN Ukrainy», 2012. – S.187–208. [in Ukrainian]

6. Dubrovskii S.M. Stolypinskaya zemel'naya reforma / S.M. Dubrovskii. – M. : Izd-vo Akademii Nauk SSSR, 1963. – 600 s. [in Russian]
7. Zheltikova L.V. Istoriya razvitiya kooperatsii do revolyutsii 1917 g. / L.V. Zheltikova // Voprosy sovremennoi nauki i praktiki. Michurinskii gosudarstvennyi agrarnyi universitet im. V.I. Vernadskogo. – 2008. – №1(11). – S. 101–105. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu : <http://vernadsky.tstu.ru/pdf/2008/01g/17g.pdf> [in Russian]
8. Zemel'nyi Kodeks Ukrainy. Perekhidni polozhennya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page9> [in Ukrainian]
9. Istoriya krest'yanstva v Evrope. Epokha feodalizma. – T.3. – M. : Nauka, 1986. – 593 s. [in Russian]
10. Kara-Murza S. Oshibka Stolypina. Prem'er, perevernuvshii Rossiyu / S. Kara-Murza. – M. : EKSMO, 2011. – 224 s. [in Russian]
11. Kil'kist' fermers'kykh gospodarstv stanom na 1 lystopada 2015 roku u rozrizi regioniv / Ministerstvo agrarnoi polityky ta prodovol'stva Ukrainy. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://minagro.gov.ua/ministry?nid=22001> [in Ukrainian]
12. Klimenko I.V., Bugrii M.G., Us I.V. Spil'na agrarna polityka Yevropeiskogo Soyuzu: mozhlyvosti ta vyklyky dlya Ukrainy. Analychna dopovid' / I.V. Klimenko, M.G. Bugrii, I.V. Us. – Kyiv : Natsional'nyi Instytut strategichnykh doslidzhen', 2011. – 19 s. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/agro_polytyka-f29c7.pdf [in Ukrainian]
13. Lenin V.I. Stolypin i revolyutsiya / V.I. Lenin. – Poln. sobr. soch. – T.20. – S. 324–333. [in Russian]
14. Lobanova E.V. Petr Stolypin: evolyutsiya ekonomicheskikh vzglyadov / E.V. Lobanova // Ekonomicheskaya istoriya. Reformy i reformatory. – M. : RAN, 1995. – S. 8–31. [in Russian]
15. Mor T. Utopiya / T. Mor [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu : http://www.krotov.info/acts/16/more/more_06.html [in Russian]
16. Natsional'na Rada Reform [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://reforms.in.ua/ua/reformy> [in Ukrainian]
17. Otchet Odesskogo gorodskogo komiteta torgovli i manufaktur za 1913 god. – Odessa, 1914. – 288 s. [in Russian]
18. Reanimatsiyni Paket Reform [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://rpr.org.ua/about-us/khto-my/> [in Ukrainian]
19. Retrospektyva rynkovykh peretvoren' v Ukraini: suchasnyi diskurs / za red. d-ra ekon. nauk L.P. Gorkinoy : NAN Ukrainy : In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2010. – 760 s. [in Ukrainian]

20. Rossiya 1913 god. Statistiko-dokumental'nii spravochnik. Rossiiskaya Akademiya Nauk. Sankt-Peterburg. 1995. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu : <http://istmat.info/node/166> [in Russian]
21. Rumyantsev M. Stolypinskaya agrarnaya reforma: predposylki, zadachi, itogi / M. Rumyantsev // Voprosy ekonomiki. – 1990. – №10. – S. 63–74. [in Russian]
22. Samoilo F.O. ta in. Odesa na zlami stolit' / F.O. Samoilo. – Odesa : Mayak, 1998. – 232 s. [in Ukrainian]
23. Serova E.V. Sel'skokhozyaistvennaya kooperatsiya v SSSR / E.V. Serova. – M. : Agropromizdat, 1991. – 160 s. [in Russian]
24. Stolypin A. P.A. Stolypin 1862–1911. Reprintnoe vosproizvedenie izdaniya 1927 goda / A. Stolypin. – M. : Planeta, 1991. – 102 s. [in Russian]
25. Stolypin P.A. Nam nuzhna velikaya Rossiya... Poln. sobr. rechei v Gosudarstvennoi dume i v Gosudarstvennom sovete. 1906–1911 gg. / P.A. Stolypin. – M. : Molodaya gvardiya, 1991. – 416 s. [in Russian]
26. Ukraina ta stolypins'ka agrarna reforma: peredumovy, zavdannya, zdiisnennya : monografiya / V.A. Vergunov, A.P. Kotsur, V.P. Kotsur. – K. : In-t agrarnoi ekonomiky, 2008. – 132 s. [in Ukrainian]
27. Totomians V.F. Apostoly kooperatsii. G. Shul'tse-Delich, F. Raiffaizen / V.F. Totomians. – M. : Universal'naya biblioteka, 1917. – 48 s. [in Russian]
28. Chayanov A.V. Organizatsiya krest'yanskogo khazyaystva. Izbrannye trudy / A.V. Chayanov. – M. : Ekonomika, 1989. – S. 194–442. [in Russian]
29. Shchodo pidvyshchennya efektyvnosti funktsionuvannya APK Ukrainy v umovakh makroekonomichnoi nestabil'nosti ta yevrointegratsii. Analychna zapyska. – Kyiv : Natsional'nyi Instytut strategichnykh doslidzhen', 2011. – 18 s. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/funktsionuvanya_APK-3642f.pdf [in Ukrainian]

Одержано 10.06.2016 р.